

SZÁSZNÉ MOLNÁR ZSUZSANNA

**Az etika ontológiai megalapozásának kísérlete –
Hans Jonas gondolatai a „Das Prinzip Verantwortung.
Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation”
c. könyve alapján**

A szerző főműve, a „*Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*” – „*A felelősség elve. Kísérlet a technikai civilizáció etikájának körvonalazására*”. Ezzel a címmel Ernst Bloch főművének címére „A remény elvé”-re utal, mert Hans Jonas szerint a felelősség sürgősebben szükséges, mint a remény. Inkább a rossz prognózist vagy forgatókönyvet kell elfogadnunk, s el kell vetnünk a megváltás-teóriákat. Ez nem jelent pesszimizmust, csak óvatos és bölcs, a jövő generációkkal szembeni felelősségteljes előrelátást és cselekvést.

Hans Jonas 1979-ben (!) megjelent főműve – mely hazánkban még csak németül és angolul olvasható (!) – 1987-ben elnyerte a német könyvkiadás Békedíját, és világhírnevet szerzett a morálfilozófus számára.

Jonas munkájának fő kérdései: Hogyan lehet kezelni azt a technikát, amely ma már veszélyeztetheti a létet a Földön? Hogyan lehetséges a hosszú távú élet ezen a bolygón?

Hans Jonas ebben a könyvben fogalmazza meg a technika kora emberének etikáját, és az ember-természet kibékítésének eszközeként „A felelősség elvé”-t ajánlja. A zöldmozgalmak benne látták egyik fő teoretikusukat.

Tanulmányomban döntően Hans Jonas könyve *előszavának* és *első két fejezetének* gondolatmenetét rekonstruálom, illetve gondolom tovább.

Kiinduló tézise szerint a technika ma már a földi létet fenyegeti. Az ember már nemcsak a természetnek, hanem saját természetének is alávetett. Ez a helyzet kihívást jelent, olyan problémák megoldásának feladatát, melyek saját cselekedeteinkből, tevékenységünkől erednek, mi okoztuk azokat. A kihívás újszerű mind fajtáját, lényegét, minőségét, mind pedig nagyságrendjét illetően.

Amit az ember ma megtehet és kénytelen megtenni, ahhoz nincs hasonló eddigi tapasztalatunkban. Egyetlen hagyományos etika sem segít ezért ma a jót a rossztól megkülönböztetni, ebből a szempontból ma egyik sem elégséges. A csúcstechnológia világa, amit kollektív gyakorlatunkkal létrehoztunk, az etika számára még „senkiföldje”. Ebben a vákuumban (ami egyidejűleg a mai értékrelativitásé is) akar vizsgálgódnia a szerző.

Mi szolgálhat iránytűként? Maga az előrelátott veszély. A baljós előjelekből válnak csak felfedezhetővé az etikai alapelvek, melyekből az új hatalom (szülők, politikusok) új kötelességei levezethetők. Ezt nevezi a „félelem heurisztikájá”-nak. A félelem döbrent rá a valóságra, láttat tisztán. Csak akkor tudjuk, mi forog kockán, ha már kockán forog.

Nemcsak az ember sorsáról, hanem az emberképről is szó van. Az etika védi mindkettőt. S ennek az etikának okosnak és tiszteletteljesnek kell lennie.

Egy ilyen etikának, ami nem csak az egyidejűség tartományához kötött, a metafizikába kell érnie, csak onnan tehető föl a kérdés: Miért kell a világon létezniük embereknek egyáltalán?

Azaz: miért érvényes a feltétlen parancs, imperatívusz, hogy a jövőben is biztosítsuk az emberek létezését?

Hans Jonas egy ilyen etika alapvetésére tesz kísérletet. A régi kérdéseket ontológiailag bontja ki: a VAN és a KELL/LEGYEN viszonyát, ok és cél, természet és érték viszonyát, s az ember újonnan megjelent kötelességét az értékszubsztívizmussal szemben a létből eredezteti, magyarázza.

A tulajdonképpeni téma ez az újonnan jelentkező kötelesség, amely a FELELŐSSÉG fogalmában foglalható össze. Bár nem új fogalom, de még sosem volt effajta objektuma, és nem is foglalkozott vele eleget az etika elmélete. Mind a tudás, mind a hatalom túl korlátozott volt eddig ahhoz, hogy a távolabbi jövőt vagy a földgolyót az etikába bevonják. Az eddigi etika a mindenkori jelenben zajló cselekvés etikai minőségére koncentrált, amikor is a velünk élő embertársunk jogaira kellett figyelniük. De a technológia jegyében az etikának olyan – s már nem csak az egyénre, az egyes szubsztívumra vonatkozó – cselekedetekkel kell foglalkoznia, amelyek példa nélküli oksági kihatással vannak a jövőre. Olyan tudás birtokában vagyunk, amely – bár mint mindig, most is még tökéletlenül, de – minden eddigit fölülmúl. Ehhez jön még cselekedeteink jövőbeli kihatásainak megváltozott nagyságrendje és gyakran visszafordíthatatlansága. Mindez a felelősséget az etika középpontjába állítja olyan idő- és térhorizontokkal, melyek a tettekének felelnek meg. Ezért az eddigi hiányzó felelősségelmélet a mű központi témája.

A mai felelősség kitáguló jövődimenziójából adódik a könyv záró témája: az utópia. A világméretben tapasztalható technológiai fejlődés dinamikája mint olyan, egy implicit utópizmust foglal magába, ha nem is programszerűen, de tendenciájában.

Ezért kell bírálni a szerző szerint a marxizmust, azt a globális jövővízióval rendelkező elméletet, amely a technikai fejlődés utópiáját kifejezett céllá emelte. Ez – a technika mint minden probléma megoldásának eszköze, mely az emberiség álmait megvalósítja – a mai emberiség számára a legveszélyesebb csábítás. Szerénytelen célkitűzése – amely ökológiailag éppúgy, mint antropológiailag félresiklik – sikertelen lesz. Ezzel szemben áll a felelősségteljes gondolkodás szerényebb célkitűzése, feladata, mely félelemmel teli tiszteletet és alázatot pa-

rancsol s azt, hogy az ember őrizze meg saját hatalmának túlkapásaival szemben világának és létének épségét.

Ez a mű tehát egy „Tractatus technologico-ethicus” (a szerző elnevezése), mely magával és az olvasóval szemben is a szigorúság követelményét állítja. A témához a vatta helyett a vas illik. Azaz: már nem elég a puha, ártatlan és jámbor jószándék. Keményebbeknek kell lennünk. A gondolatmenet filozófiai elégtelensége megengedhetetlen, megbocsáthatatlan.

A megváltozott lényegű emberi cselekvés

Az eddigi etikák előfeltevései:

1. Az emberi állapot alapjaiban egyszer s mindenkorra adott, meghatározott, állandó.
2. Az ember számára a *jó* ezen az alapon könnyen és beláthatóan meghatározható.
3. Az emberi tevékenység s ebből eredően a felelősség is csak szűk hatókörű.

Ezek már nem érvényesek. Mit jelent ez morális helyzetünk számára?

Hatalmunk fejlődésével az emberi tevékenység lényege megváltozott, s mivel az etika a cselekedetekre vonatkozik, ezért a megváltozott természetű emberi cselekvés az etika megváltoztatását is megköveteli. Nemcsak abban az értelemben, hogy tevékenységünk anyagi tere kitágult, hanem főleg abban a radikálisabb értelemben, hogy számos cselekedetünk minőségileg újszerű természete az etikai jelentőség teljesen új dimenziójával jár, amelyet a hagyományos etika nem láthatott előre, s amelyre nem is vonatkozhatott. Ez pedig a modern technika dimenziója.

Milyen módon változtatta meg a modern technika tevékenységünk természetét (mely persze sohasem létezett valamiféle technika nélkül)?

Az ember etikája eddig csak társadalmi dimenzióban mozgott, nem terjedt ki a természetire. Antropocentrikus volt. Ezután azonban a társadalomhoz való viszony mellett a természethez való viszonynak is kell, hogy legyen etikája. A felelősség kiterjed térben és időben is: ez a jövővel szembeni felelősség. A természet eddig nem volt az emberi felelősség tárgya, mert gondoskodott, azaz *tudott* gondoskodni magáról. Most már ezt emberi segítség nélkül nem tudja megtenni. A természet eddig az emberről is gondoskodott. Ezért nem etika, hanem okosság és találékonyság jellemezte az embernek a természethez való viszonyát. Az ember régebben nem, de mostanra már megzavarta tevékenységével a természet egyensúlyát.

A korábbi etikák jellemzői:

1. Az emberi tevékenység hatása a nem-emberi objektumokra nem rendelkezett etikai jelentőséggel.

2. Mivel csak emberekre vonatkozott, antropocentrikus volt.
3. Az embert állandó entitásnak tekintették, nem mint olyat, amelyet átformál a techné.
4. A jó vagy a rossz, mellyel a tevékenységet minősítették, benne volt magában a tevékenységben, a gyakorlatban, a közvetlen közelben, nem vonatkozott a távolabbi tervekre. A célok közelsége térre és időre is vonatkozott. A tevékenység hatóköre kicsi volt, az időtartam rövid. A helyes magatartásnak közvetlen kritériumai voltak, és a cselekvésnek majdnem közvetlen, kerek befejezése. Az „itt és most”-hoz kötődött és visszatérő, tipikus szituációkhoz. Az volt a jó ember, aki e helyzetekben erényesen és bölcsen cselekedett, aki értékelte magában ezt a képességet, és az ismeretlenekhez is ezek alapján viszonyult.

A másik emberre tekintettel lenni: szeretni, mint tenmagadat, csak azt tenni neki, amit magadnak is szeretnél, embertársadat soha ne tekintsd csak eszköznek, hanem öncélnak is stb. Ezek a tiltások és maximák a jelenre, a kortársakra vonatkoztak. A jövőhorizont csak a kortárs előrelátható élettartamáig terjedt. A térhorizont arra a helyre terjedt ki, ahol két ember találkozott.

Az etikáról tudáshoz sem kellett sok ismeret. Kant az etika kognitív oldalát lekicsinyellte. Szerinte elég tudni, mit kell tenni, nincs ehhez szükség filozófiára, ugyanis könnyen le tudom mérni, hogy az erkölcsi törvénynek megfelelően cselekedtem-e.

Arisztotelész nem becsülte le a kognitív oldalt, de még nála sem volt ez tudományos vagy ilyen igényű tudás. Annyit kellett tudni, hogy hol, mikor, kinek, hogyan, mit kell tenni. Senkit nem vontak felelősségre jóakarató, jószándékú, jól átgondolt, megfontolt s jól végrehajtott tettének a szándékától független, későbbi következményeiért. A kis hatalom kis előrelátást igényelt.

A felelősség új dimenziói

Mindez láthatóan megváltozott. A modern technika olyan új nagyságrendű tevékenységet hozott magával, olyan új objektumokkal, újszerű következményekkel, melyek túlfeszítik minden korábbi etika kereteit.

A korábbi embertárs-etika ma is érvényes még intim közvetlenségben, az emberi mindennapok szférájában. De ezt beárnyékolja a kollektív tett növekvő területe, ahol a cselekvő, a cselekedet és annak hatása már nem ugyanazok, mint a közvetlen, emberek közötti kölcsönös kapcsolatokban, s mely óriási ereje miatt a felelősségnek egy eddig sosem álmodott dimenzióját kényszeríti ránk.

A természet sebezhetősége

Az ember technikai intervenciója miatt ma már erről kell beszélnünk. A károk mutatják: az emberi tevékenység természete *de facto* megváltozott, még-hozzá a bolygó egész bioszférájának nagyságrendjében. A bioszféráért pedig felelősek vagyunk, mert hatalmunk van fölötte. *A természet mint emberi felelős-*

ség – nóvum. Az ember természeti lény, ezért is morális érdeke a természet megtartása. Ennyiben ez a szempont is még antropocentrikus. A nagy különbség az eddigi tevékenységek természetéhez képest az, hogy térben és/vagy időben még azoknak a technikai tetteknek is súlyos következményei lehetnek, melyek a közvetlen jelenben s annak érdekében történnek, amennyiben ezek a tettek egy a jövőbe és egy az eredetitől eltérő térre kiható, esetleg visszafordíthatatlan oksági sort indítanak el.

E tevékenység következményei összeadódnak, kumulatív jellegűek. A késői beavatkozás feltételei ezért egészen mások, mint a koraiaké. *E kumuláció a saját kezdeti alapfeltételeit a felismerhetetlenségig megváltoztathatja, felemésztheti.*

A tudás új szerepe a morálban

A felelősség tudása kötelesség lesz, és nagyságrendben meg kell felelnie a tetteink oksági mértékének. Viszont ez lehetetlen, mert ez az „előrelátó tudás” mindig a technikai mögött kullog. El kell ismerni e téren elégtelen tudásunkat, és önfelügyeletet kell gyakorolnunk óriási technikai hatalmunk fölött. Semelyik eddigi etikának nem kellett figyelembe vennie az emberi élet globális feltételeit, a távoli jövőt, az emberi nem egzisztenciáját. Ma ez forog kockán, ezért a jogokat és a kötelességeket új módon kell értelmezni, amelyhez semelyik korábbi etika vagy filozófia nem kínál elveket, nemhogy még kész doktrínát.

Az etikának be kell hatolnia a termelésbe, ami szintén nóvum. Ezt nyilvános közügyek, politika formájában kell tennie. Kétségtelen, hogy a megváltozott lényegű emberi tevékenység a politika alaptermészetét, lényegét is megváltoztatja.

Kell, hogy létezzenek emberek a világon

Ez korábban nem volt kérdés. Ma azonban az emberiség létének biztosítása kötelesség tárgya lett. Olyan alapvető kötelességé, mely minden további etikai gondolkodás premisszája: hogy legyenek alanyai a morális univerzumnak a fizikai valóságban a jövőben is. Ez azt jelenti, hogy a fizikailag létező világot úgy kell fenntartanunk, hogy a feltételek a morális résztvevők léte, fennmaradása számára épek maradjanak.

Régi és új imperatívuszok

Kant imperatívusza feltételezi az ésszerűen cselekvő emberekből álló társadalom létét. De ez ma el is pusztulhat. Ebben a helyzetben két eset lehetséges:

A mai és a közvetlen utánunk jövő generációk boldogságának az árát a későbbi generációk fizetik meg, esetleg létük árán, azaz nemlétükkel is. Vagy fordítva: a későbbi generációk boldogságáért a maiaknak kell megfizetniük „boldogtalanságukkal” vagy részben még megsemmisülésükkel is. Logikailag egyik

sem megragadhatóbb a másiknál. A különbség annyi, hogy az utóbbi esetben a sor tovább folytatódik, míg az elsőben megszakadhat.

De hogy az utóbbinak kell érvényesülnie, az nincs benne immanensen a sorban, s csak metafizikailag alapozható meg.

A kanti imperatívusz szerint: „Cselekedj úgy, hogy cselekedeted maximája általános törvényhozás alapjául szolgálhasson.” Ma ezt át kell fogalmazni például olyanná, ami illik az emberi cselekvés új típusához, és az új típusú cselekvő szubjektumhoz szól: „Cselekedj úgy, hogy cselekedeteid hatása *összeegyeztethető* legyen az emberhez méltó, tartós földi élettel!” Másképpen: „Cselekedj úgy, hogy cselekedeteid hatása ne legyen romboló hatású az emberhez méltó, tartós, jövőbeli földi életre.” Vagy: „Ne veszélyeztesd az emberiség korlátlan idejű földi fennmaradásának a feltételeit!” S végül: „Vedd figyelembe jelenbeli választásodnál az emberek jövőbeni integritását, mint akaratod meglévő tárgya mellett a mindenkori másikat!”

Ez az új imperatívusz azt mondja hallgatólagosan, hogy bár jogom van nem így tenni, nem akarni élni, de ettől a jogától saját tetteim következményével nem foszthatok meg másokat, az emberiséget. Sőt, *ma* vagyok felelős a jövő generációkért. Hogy miért vagyok *ma* felelős azért, ami nincs is, és nem abszolút szükségesség, hogy legyen is – erre tán csak a vallás tud felelni. Egyelőre axiómaként fogjuk föl ezt az új imperatívuszt.

Az új imperatívusz inkább a közre vonatkozik, mint a privát magatartásra. Kant minden egyeshez, individuumhoz fordult a jelenbeli cselekvésre vonatkozóan. Az új imperatívusz univerzalizált, totalizálja magát, a kollektív egész cselekedeteire vonatkozik. Ehhez járul az időhorizont, ami Kantnál hiányzik. Az új imperatívusz extrapolál egy kiszámítható jövőbe mint felelősségünk lezáratlan dimenziójába.

A jövőetika korábbi formái

1. Ilyen a vallás: a jelen boldogság föláldozása a jövőbeli, az örök üdvözülés reményében. A jelenbeli mulandó lét pusztá előkészület az eljövendő mennybeli öröklétre.

2. Ilyen az is, amikor az államférfiak, a törvényhozók a jelenben a jövőbeli általános jólétért cselekednek. Igaz az is, hogy sokszor a jelen rendjét akarják a jövőbe is kitolni, tartóssá tenni.

3. Ilyen még a marxista utópista politika, mely a *ma* élőket mint pusztá eszközöket használja fel egy jövőbeli, utánuk következő cél érdekében, vagy mint e törekvés akadályait, megsemmisíti őket. Ez esetben a múlt pusztá előkészület a jelenhez, s a jelen nem más, mint előkészület a jövőhöz. A cselekvés a jövő érdekében történik, amit sem a cselekvők, sem az áldozatok nem fognak már élvezni. A jobb jövőt a technika hatalma fogja biztosítani.

Az első és a harmadik esettel szemben az új jövőetika sem nem eszkatológikus, sem nem utópikus.

Az ember mint a technika tárgya

A homo faber önmagát is a technika tárgyává tette, nemcsak a természet nem-emberi, hanem annak emberi részét is. Ezzel teljes körűvé vált a természetben tett erőszak.

Az eddigi emberfelfogást ezelőtt soha nem választható alternatívák váltják föl. Ez is etikai gondolkodást követel.

Néhány illusztráció a fenti megállapításokhoz:

1. Az élet meghosszabbítása

Ezzel az emberiség régi vágya teljesül, de ennek rossz vége lesz. Különbség van aközött, hogy mennyire kívánatos ez az individuumnak, és mennyire az emberi nemnek.

Ezen kívül e problémának általános biológiai jelentősége is van. Kérdés, hogy az élet meghosszabbítása milyen hatással lesz az elhalálozás és a szaporodás viszonylagos egyensúlyára? És ki juthat majd hozzá e lehetőséghez? Ez már praktikusabb kérdés. Csak az lenne igazságos, ha mindenki hozzáférhetne. De akkor ezért a vámon majd fizetni kell. Kevesebb lesz a tere az új életnek, csökken a fiatalok aránya, növekszik az elöregedő népesség. A halállal együtt – extrém esetben – eltűnne a születés is, a gyermeki kíváncsiság, az újrakezdés, ami csak az állandóan ismétlődő vég esetén lehet az emberiség reménye, s eltűnne az élet változatossága, a megújulás spontaneitása.

E kérdésekkel egy korábbi etika sem szembesült, most viszont ezt meg kell tenni.

2. A viselkedés ellenőrzése

Újfajta intervenciónak lehetünk tanúi: ilyen például a lélekműködés kontrollja kémiai ágensekkel, direkt elektrosokk-hatás az agyra. Ezek a beavatkozások lehetnek jók vagy rosszak, de a határt ezek között nagyon nehéz meghúzni. Az orvosi intervenciót, annak eszközeit társadalmi méretekben és célokra is felhasználhatja a társadalom, például a renitensek elleni ún. szociális manipulációra.

Kérdés: *így* keltsünk mesterségesen motivációt, vagy *így* csökkentjük az agressziót, illetve keltsünk valakiben jó hangulatot, növeljük az alkalmazottak teljesítményét? Hová lesz az emberi méltóságunk? Felelős szubjektumokból programozott viselkedésrendszerekké válunk? Ez a növekvő szociális manipulálhatóság az individuális autonómia feláldozásával jár.

Megéri? Ezt a kérdést is meg kell válaszolni az új emberkép ill. emberfogalom átgondolásával.

3. Genetikai manipulációk

Ugyanígy átgondolandó a jövőbeli, a születendő emberek genetikai kontrollja. A homo faber saját kezébe akarja venni evolúcióját azzal a céllal, hogy ne csak fenntartsa nemét, hanem saját tervei szerint meg is változtassa, „megjobbítsa” azt.

Kérdések: Van-e kellő tudásunk hozzá? Kik lesznek az új emberkép tervezői, megalkotói, s ők milyen példakép/ek alapján terveznek? Van-e jogunk a jövőendő emberi lényvel kísérletezni?

Ezeket a kérdéseket *azelőtt* kell megválaszolni, mielőtt még megkezdénénk az utazást az ismeretlenbe. Cselekvésünk – láthatóan – minden eddigi etikai fogalmat meghalad.

A technikai haladás „utópikus” dinamikája és a mérhetetlenül nagy felelősség

A hólabdaeffektus szerint a technológiai hatalom az eddigi utópia rezervátumába hajt minket. Extrém hatású, mert bolygónk egész természetének állapotát érinti. Egyre zsugorodik a jótékony távolság hétköznapi és végső/legfontosabb ügyeink, valamint a mindennapi okosság és a megvilágosodott bölcsesség alkalmi között. Állandóan a vég perspektíváival konfrontálódunk, ahol a pozitív választás a legnagyobb bölcsességet követeli. Ez lehetetlen helyzet, mert az ember nincs ennek a bölcsességnek a birtokában, pedig most van rá a legnagyobb szükség, ha még hiszünk benne.

Ha cselekvésünk új természete egy – a hatalmunk horderejével korreláló – széleskörű felelősségetikát követel, akkor e felelősség nevében az alázat új formáját is megköveteli. Nem – mint korábban – a kicsinységünk miatti alázatot, hanem roppant méretű hatalmunk okán. A végső következményekről való tudatlanságunk már önmagában is egy ok a felelős önmegtartóztatásra, az óvatosságra, a visszafogottságra, amire a bölcsesség mellett feltétlenül szükségünk van.

A kormányok új etikával szembeni elégtelensége abból fakad, hogy csak a jelen érdekeit veszik figyelembe, azok súlyát érzékeltetik, és ezeket az érdekeket el is ismertetik. *A jövő azonban egyetlen grémiumban sincs képviselve.* Nem erő, mely a súlyát egy mérlegserpenyőbe dobhatja. A nem-létezőnek nincs lobbyja, s a meg nem születettek tehetetlenek. Ezért a jövőnek már ma számadással tartozókat csak akkor akarják majd felelősségre vonni, amikor a felelősök már nincsenek itt.

Kérdés: Mely/milyen erő, belátás, értéktudat képviselje a jövőt a jelenben? Ez a politikai filozófia kérdése. Tehát szükség van egy olyan teóriára, mely világosan és szisztematikusan megfogalmazza, a „mi KELL”, „mi NEM lenne JÓ, ha...” és a hasonló kérdésekre adandó válaszokat.

Az etikai vákuum

A természet erőinek használatát normákkal kell szabályozni. A természettudomány formájában jelentkező modern tudás mozgása szükségszerű következményként elmosta az eddigi normák levezetésének alapjait, és a norma pusztá ideáját is összetörte, de szerencsére a norma és bizonyos meghatározott normák iránti érzékünket még nem, azonban még ebben az érzésünkben is elbizonytalanodunk, ha a tudás, a tudomány ennek ellentmond.

Az alapjai nélkül maradt etika most szégyenkezve áll a jól átgondolt, megalapozott tudás előtt. E tudás neutralizálta, értéksemlegessé tette először a természetet, aztán az embert is. Most itt didergünk egy nihilizmus meztelenségében, melyben a legnagyobb hatalom a legnagyobb ürességgel párosul. A legnagyobb cselekvőképesség (Können) együtt van az arról való legcsekélyebb tudással, hogy mire, mihez is vezet ez.

Kérdés: Lehetséges-e etika a tudományos felvilágosodás által szétrombolt „szent” kategóriájának visszaállítása nélkül? Lehetséges-e olyan etika, mely megzabolázza az extrém erőket, melyekkel ma rendelkezünk, s amely erők megszerzésére és alkalmazására majdhogynem rákényszerülünk? A félelem lehet egy ilyen eszköz, de csak a jelenre vonatkozóan. A jövőre nézve hasznavehetetlen, főleg, ha a jövőbeli fenyegetettség első jelei oly kicsinek és ártalmatlannak tűnnek. Azonban mégiscsak egy „szent” sérthetlenségétől való visszarettenés lenne a megfelelő eszköz. Ha a vallás már el is veszítette régi, jelentős szerepét, etikának mindenképp lennie kell, mivel az ember cselekszik. Ezt pedig etikusan tenni azt jelenti, hogy a cselekvések rendjéért és a hatalmunk meggregulálásáért cselekszünk. *Annál inkább indokolt az etika léte, minél nagyobb hatalmú a cselekvés, amely hatalmat az etikának szabályoznia kell. Ezen etikának a szabályozandó cselekvés nagyságrendjének és fajtájának is meg kell felelnie.*

A „Ne ölj!” azért volt parancs, mert valóban öltek. A valóság kényszerítette ki megfogalmazását. A mai technikai valóság is kényszerít minket hasonló parancsok meghatározására. Olyan új etika kell, amely megszünteti a tudomány eddigi értékmentes, értéksemleges természetfelfogását. A kollektív-kumulatív-technológiai tevékenység annyira újszerű – tárgyait és mértékeit tekintve -, hogy annak a minden közvetlen szándéktól függetlenül bekövetkező *hatásai etikailag már nem semlegesek.* Itt kezdődik igazából a feladat, hogy a kérdésekre komolyan választ keressünk.

Alapvetés és módszertani kérdések

Mik az alapvetései az új cselekvés új etikájának?

S mik a kilátások arra nézve, hogy ezeket az új normákat az emberek a gyakorlatba átültetik, ezek szerint cselekszenek? *Kevesek tudása befolyásolja a tömegek tetteit. Ezen a befolyáson múlik minden.*

Alapvetések

1. Jövőnek lennie kell. Ez mindennek a kiindulópontja.
2. Csak ezután kérdezhető meg, hogy *milyen* legyen a jövő.

Ez filozófiai alapvetést követel meg. Ezután már tudományosan kivethető az emberiség jövője. A jelen cselekvéseinek biztos, valószínű vagy lehetséges következményei ugyanis extrapolálhatók. Ez a reálisról és az esetlegesről való tudás áll az etikai elméleti tudás és a gyakorlati erkölcsi tudás, azaz a politikai/közéleti alkalmazás között. Ez a tudás tud bánni a hipotetikus „leletekkel”, meg tudja határozni, mi a támogató és mi a kerülendő. Ezt a tudást összehasonlító futurológiának is nevezhetjük.

3. A félelem heurisztikája.

Az emberkép fenyegetettsége szükséges ahhoz, hogy ennek elvesztésétől való rémületünkben, ezzel kapcsolatos féltésünkből kiindulva egy valódi emberképet alkossunk. Amíg ezt a veszélyt nem ismerjük föl, nem is tudjuk, mit kellene tenni és miért. *Ez a veszélyről való tudás megelőzi a logikát és a módszert. Ez a tudás megláttatja az értéket.* Csak akkor tudjuk, mi forog kockán, ha már kockán forog. A rossz (malum) felismerése könnyebb, mint a jóé (a bonumé). A rossz valóság váratlanul támad ránk, miközben a jó reflektálatlan, ismeretlen marad. Inkább tudjuk, mit *nem* akarunk, mint azt, hogy mit is akarunk. *A morálfilozófia feladata, hogy kiderítse, mit féltünk, azaz mit értékelünk.*

4. A jövőetika első kötelessége: képet alkotni a távlati hatásokról, következményekről. A megtapasztalt rossz helyét aztán átveszi a második kötelesség:

5. Az elképzelt rosszal kapcsolatos érzés mozgósító ereje, mert velünk született az önfenntartási ösztön, s a hume-i erőszakos haláltól való félelem.

6. A jövőprojekciók bizonytalansága. Nem tudjuk tökéletesen előrelátni, megjósolni a jövőbeli felfedezéseket és azok hatásait.

7. A lehetségesről való tudás heurisztikusan elegendő az elméleti rendszernek. Elegendő a heurisztikus kauzisztika: a „Ha ez lesz, akkor ebből az következik.” Ez a reflexió út az új igazsághoz. Ez még azonban csak filozófiai igazság. Itt még nem bizonyítani akarunk, csak szemléltetni. Ez imaginatív kauzisztika, azaz gondolat kísérletek sorozata.

8. Ez mégsem elég ahhoz, hogy ezeket az elveket alkalmazza is a politika. Pedig fontos lenne időben lépni, s alkalmazni az alapelveket, mielőtt késő lesz.

A rossz prognózis elsőbbsége a jóval szemben

A 'fekete forgatókönyvekre' (a mai magyar szóhasználatot véve át – Sz. M. Zs.) kell jobban odafigyelnünk.

Indoklás:

1. *A természeti evolúció* lassan, aprólékosan, türelmesen próbálgatta ki az életképes „találatokat”. A technikai-technológiai evolúció jellegzetességei ezzel szemben: az ember kezébe veszi saját fejlődését. A vakon és lassan dolgozó

véletlen helyett az észben bízva, tudatos és gyorsan ható törvényekkel dolgozunk, nagyobb evolúciós sikert biztosítva. Ez teljesen új bizonytalanságot és veszélyt szül. S mivel az ember ezt felgyorsult időben teszi, nincs idő a tévedések kijavítására. E hibák és tévedések pedig elkerülhetetlenek s már nem is kicsik. Ezért kell nagyobb figyelmet szentelni a lehetséges veszélyeknek, a 'fekete forgatókönyveknek'. Ez a megfontoltság követelménye. S míg a természet a kis, apró részleteken dolgozik, azokat érinti, addig a technológia az Egészet.

2. *A technikai fejlődés* kumulatív dinamikával rendelkezik. Önállósítja magát, saját, belső, kényszerítő erejű dinamikája van. Önálló, öntevékeny erő. Ezért *megállíthatatlan és irreverzibilis*. A cselekvő emberek akaratát, terveit, számításait keresztülhúzza. Kiveszi a cselekvés lehetőségét a kezünkől. *Amíg az első lépést szabadon tehetjük még meg, a másodiknál és a többi következőnél is eme öntörvényű technikai fejlődés szolgálja vagyunk*. Nincs idő önkorrekcióna, vagy ha maradna is rá egy kevés, a korrekciók egyre nehezebbek, illetve az azokhoz szükséges szabad mozgástér egyre kevesebb. *Ezért van elsőbbsége a balsors lehetőségének a reménnyel szemben, még akkor is, ha a remény nem kevésbé megalapozott.*

3. *A fejlődés alanyának* szent sérthetlensége:

A megelőző természeti evolúció öröksége védendő, ugyanis a természeti evolúció nem lehetett olyan rossz, ha az embernek adta azt a képességet, hogy jóról és rosszról döntsön. De ezt az evolúciós örökséget, közte az embert, el is veszíthetjük. Egyetlen egy nyereség sem pótolja ezt a veszteséget, ezért nem kockáztathatjuk. *Hála, pietà és alázat szükségeltetik*. Ezeknek kell védeniük a jövőt a technológiai viharban. A metafizikai abszolútumot kell védeni mint örökséget. Ez a legmagasabb rendű kötelesség.

Meliorista mérlegelés a végső nyereségről vagy veszteségről? Nem erről van szó, hanem a mérlegelésnek nem alávethető végérvényes veszteség veszélyéről a végső nyereségek lehetőségeivel szemben. Ezt az örökséget/abszolútumot mindenáron meg kell őrizni integritásában. Meg kell őrizni ezt a „magjelenséget”, mely nem a jövőtől várja fennmaradását, mivelhogya mai helyzetében már ép. (1979-ben – Sz. M. Zs.)

S nem mi vagyunk a pesszimisták, mert a 'fekete forgatókönyvre' hívjuk fel a figyelmet, hanem azok, akik az adottat rossznak vagy elég értéktelennek tartják ahhoz, hogy annak lehetséges megjobbításáért merészen küzdjenek.

Szabad-e kockáztatni mások érdekeit? A válasz egyértelmű *nem*. Ez ugyanis vakmerőség, könnyelműség, azaz lelkiismeretlenség lenne. A jelentőset, a fontosat, az értékeset nem szabad kockára tenni kicsinyes, jelentéktelen, „semmis” célokért. Nemcsak az egyénről van szó, mert az egyén minden cselekedetével közvetve vagy közvetlenül másokra is hat. Mindenekelőtt akkor fontos ezt tekintetbe venni, ha mások életéről van szó. Csak egy védőháborúban lehet mások életét feláldozni, a nagyobb rosszat elkerülendő, de sohasem hódító célból. Mert lehet élni a legfőbb jó nélkül. De nem lehet együtt élni a legfőbb rosszal. Azon-

ban még a védekező háborúban sem lehet az egész emberiséget veszélyeztető fegyvereket bevetni. Éppígy: a jövőndő nemzedék érdekeit sem kockáztathatom, nem tehetek olyat, ami ezt veszélyezteti.

4. *Az emberiségnek nincs joga az öngyilkossághoz.*

A technológia hatása azonban olyan terjedelmű és mélységű, hogy az egész jövőndő emberiség létét fenyegetheti. Az emberiség feltétlen kötelessége a megmaradás (Dasein), amely nem keverhető össze az egyén megmaradási kötelezettségével. Lehet szó az egyén öngyilkossághoz való jogáról, de az emberiségnek nincs ehhez joga.

5. Ez az elv megtilt bizonyos kísérletezéseket, amelyekre pedig a technológia képes lenne. Az alapelv pedig így szól: *Sohasem szabad az ember létét vagy lényegét egészében kockára tenni a cselekvések által.* Az erre való pusztaság már önmagában is elfogadhatatlan rizikó. Kockáztassunk inkább a lehetséges 'örökléért', a jelenlegit 'fömláldozva'. Létezésre kötelezettek vagyunk a Semmivel (Nichts) szemben.

Az óvatosság a morális cselekedet magva. S a felelősség, ami minden etika kezdete, most következik.

1. *Kötelesség a jövőndőbeli léthez.*

Csak a létezőknek van joga a léthez. Igénye valamire csak annak lehet, ami van, létezik. A nem-létezőnek nincsenek igényei. Ezért jogait sem lehet megsérteni. A léthez való jog csak a léttel kezdődik. De éppen *a még nem létezővel van dolga a keresett etikának, és ennek alapelve, a felelősség*, független a jog bármely ideájától és a viszonosságtól: „Mit tett értem valaha is a jövőndő? Tiszteli jogaimat?” Az efféle kérdéseket nem lehet feltenni. A viszonosság anakronizmus. A korábbi etikákhoz tartozott. Ma nem várhatunk el viszonzást a jövőndőtől, mert lehetetlen. Hiába teszünk érte ma jót, nem fogja tudni viszonzni.

2. *Kötelesség az utódokkal szemben.*

A nem-reciprok felelősség és kötelesség létezik a korábbi etikákban is a saját gyermekeinkkel szemben, akik nélkül elpusztulnának. A szülő esetleg kaphat később e gondoskodásért cserébe valamiféle ellenszolgáltatást, de ez nem köthező feltételhez. Ez ugyanis a természettől kapott, teljesen önzetlen magatartás az önállótlan utódokkal szemben, s nem két felnőtt közötti viszonyban megnyilvánuló viselkedés. *A szülői felelős gondoskodás minden felelősségteljes cselekvés archetípusa. Nem kell alapelvekből levezetni, a természettől fogva adott, legalábbis a szülők számára.* Bár a gyermekeink és a későbbi generációk iránti felelősség nem ugyanaz. Gyermekeinket mi hoztuk létre, s a létezésük által joguk is van a léthez.

A másik kötelesség az egyáltalában vett nemzés, fajunk fönnntartása. A meg nem születettek joga már más kérdés. És nem lehet megindokolni, hogy nekik miért lenne joguk a léthez. A még meg nem születetteknek életet adni kötelesség, mely nem egyfajta jog ellenképe, nem reciprok. Ez számunkra egyszerűen a

teremtés joga, melyet a teremtő Isten számunkra lehetővé tett. Kötelességünk gondoskodni arról, hogy legyen jövő nemzedék és emberiség.

3. a) *Kötelesség az utódok létezésének (Dasein) és emberhez méltó létének (Sosein) biztosítására.* Meg kell-e ezt indokolni? Az utódok joga minket kárhoz-tatni, ha elrontottuk világukat, boldogtalanná tettük jövőjüket. *Felelősek vagyunk értük, mert tetteink hatása a jövő dimenziójába nyúlik.*

3. b) *A létezés kötelességének prioritása.* Ne mondjuk, hogy ilyen világba nem érdemes szülni, hanem változtassuk meg úgy a világot, hogy érdemes legyen szülni. S a megszületőket képessé kell tenni arra, hogy igazi, valódi emberiség legyenek. Ebből vezethető le minden más kötelesség. Kötelesek vagyunk elismerni, hogy a jövő emberiségének joga van az ittlétre (Dasein) és az így-létre (Sosein), azaz az emberi minőségű, az emberhez méltó életre. S jogunk van a jövő nemzedéket kérdezetlenül világra hozni.

3. c) *Az első imperatívusz: legyen emberiség.* Az így-lét csak az ittlétből vezethető le.

4. *Ontológiai felelősség az ember ideájával szemben.* Ontológiai idea az, aminek léteznie kell. De ez lényegileg nem azonos az ontológiai istenérvvel. Nem annak a másolata. Hogy léteznie kell, az azt jelenti, hogy óvni kell nekünk, akik veszélyeztetjük. Ez imperatívusz, azaz ontológiai kötelesség. *Az ember ideája, mely megmondja, miért legyenek emberek, mondja meg azt is, milyenek is legyenek, vagy hogyan is létezzenek.*

5. *Az ontológiai idea létrehoz egy kategorikus, nem hipotetikus imperatívuszt,* mely így hangzik: „Feltéve, hogy lesznek a jövőben emberek, akkor őket ezek és ezek a jogok illetik meg, amiről nekünk most előre kell gondoskodnunk.” Kategorikus, mert egyszerűen megparancsolja, hogy legyen emberiség. (Csak erre az egyre vonatkozik a kanti feltétlen parancs.) A kanti imperatívusz már feltételezi, hogy léteznek cselekvők, pedig onnan kell kezdenünk, hogy *minden jövőetika feltétele, hogy először is létezzenek cselekvők.* Ez az első alapelv azonban nem az etikában, hanem a metafizikában fekszik, a létről szóló elméletben, mely létnek csupán egy része az ember ideája.

6. Létezik két dogma. Az egyik szerint „nincs metafizikai igazság”. A másik azt állítja, hogy „nincs út a van-tól a kell-hez, a legyen-hez”. Pedig minden etikában rejlik filozófia.

7. *A metafizika szükségességéről.* A vallás könnyen megalapozza Isten akaratával, hogy legyen ember, s minden maradjon fenn a régi rendben. De a vallásban nem hisz mindenki. Ezért racionalista metafizikára van szükség. Vissza kell nyúlni a legvégső/legelső kérdéshez, hogy aztán „az egyáltalán valami” megindokolhatatlan létéből tán mégis egy „miért” megtudható legyen, s hogy az ebből megalapozható etika ne álljon meg az egyoldalú antropocentrikus felfogásnál, ugyanis ez előítéletes felfogás és gondolkodás. A modern technológiában rejülő apokaliptikus lehetőségek arra figyelmeztetnek, hogy legalábbis *vizsgáljuk fölül az eddigi etikák antropocentrikusságát.*

Van (Sein) és Legyen (Sollen).

Létezen ember? De mielőtt ezt megválaszolnánk, fel kell tennünk a kérdést, hogy legyen-e a Semmi helyett Valami. A Nemlét választható, ha a Létnek az abszolút elsőbbsége a Semmivel szemben nincs elismerve. Ám – például az emberre vonatkoztatva – a Lét és a Nemlét állapota közül az egyiket jobbnak tartjuk. A döntés a Lét mellett azonban nem azt jelenti, hogy minden egyes embernek minden körülmények között saját továbbélése mellett kell döntenie, azaz életéhez ragaszkodnia. Életünk önfeláldozása azonban másokért, magasabb értékekért vagy emberi méltóságunk megőrzése érdekében tulajdonképpen nem a *Nemlét* melletti döntés, hanem e magasabb célok *Léte* melletti kiállás. Ezzel szemben az emberiség pusztulásának választhatósága az ember létezésének kellését, Legyen-jét (*Seinsollen*) érinti, s ez szükségszerűen visszavezet ahhoz a kérdéshez, hogy Semmi helyett legyen-e egyáltalán Valami. Ez az egyedül képviselhető értelme az egyébként oly értelmetlennek tűnő leibnizi metafizikai alapkérdésnek, azaz hogy éppenséggel miért Valami, nem pedig Semmi van. Erre adja a közismerten racionális istentan a *causa sui* válaszát. Ám felmerül újra a kérdés, hogy *miért* teremtette Isten a világot. Válaszuk: Isten a világot *akarta*, méghozzá, mint valami jót. Isten tehát a világot akarta, *mert* annak *léte jó*, s nem azért jó a világ, mert Isten a világot akarta. Ám ez a kérdés nemcsak a hit, hanem a metafizika feladata is volt mindig is, úgy a hit, mint a hitetlenség feltételei közepette. Ezért a létezés kellését, a Legyen-t a metafizikának a vallástól függetlenül meg kell válaszolnia.

Visszatérve a híres alapkérdésben lévő „miért?”-hez, hogy „miért van egyáltalán valami?”, azt találjuk, hogy a „miért” megértése az oksági „honnan?” értelmében a kérdést értelmetlenné teszi a Lét mint Egész számára, mert az oknak magának is léteznie kell, s az ok létezése is része a Létnek mint Egésznek, így ez teljesíthetetlen feladat. Viszont a kérdésnek a norma értelmében való felfogása – „érdemes arra, hogy legyen?” -, a kérdést értelmessé teszi, egyidejűleg a keletkezés okától, ezáltal a hittől is eloldja. Tehát a kérdésnek, hogy „miért van Valami egyáltalán, és nem a Semmi van?” a következőképpen kell hangoznia: *miért kell egyáltalán Valaminek elsőbbségben lennie a Semmivel szemben, bármi is legyen a Valami létrejöttének az oka. S e ponton a filozófia összekapcsolódik az érték és az értékadás kérdésével, mert az Érték vagy a Jó, ha van ilyen, az egyetlen, amely magából a pusztaságból egzisztenciára törekszik, s a meglévő egzisztenciából joggal tart igényt tovább-létre, létezésének kellését, Legyen-jét indokolja, és ahol a lét szabad választáson alapuló cselekvéstől függ, ezt a tovább-létet biztosító cselekvést kötelességgé teszi. Figyelembe kell venni, hogy már csupán azáltal is, hogy az értéket a létezőnek odaitéljük, a Lét elsőbbségét ismerjük el a Semmivel szemben, amelyhez nem ítéltető oda egyáltalán semmi, sem érték, sem értéktelenség. A Létnek az értékre való képessége maga is érték, minden értékek értéke, sőt ezáltal még az értéktelenségre való képessége is érték, amennyiben már egyedül az érték és értéktelenség különbségének pusztasága*

hozzáférhetősége is a Létnek a Semmivel szembeni abszolút választhatóságát biztosítaná. Tehát nemcsak egy valamiféle érték, hanem *már az egyáltalában vett értékre való lehetőség, mint ami maga is érték*, tart igényt a Létre, és válaszolja meg azt a kérdést, hogy miért létezzen az, ami ezt a lehetőséget kínálja. Mindez azonban akkor érvényes, ha az érték fogalmát meghatározzuk.

A kérdés tehát az érték státuszának kérdésévé változik át. Ezzel minden arra a kérdésre van kihegyezve, hogy *van-e olyasvalami, mint érték egyáltalán*, nem mint itt és most valóságos, hanem mint fogalma szerint lehetséges. Ezért lesz megkerülhetetlenül fontos az egyáltalában vett érték *ontológiai* és *episztemológiai* státuszának megállapítása, és *objektivitása* kérdésének megválaszolása. A szubjektív értékelések létezésére való rámutatással a radikális elmélet (Jonas saját elméletét nevezi így – Sz. M. Zs.) még semmit sem nyert. *Csak egy objektív elméletből volna levezethető egy objektív „Legyen”, és ezzel a Lét őrzésével szembeni elkötelezettség is, azaz a felelősség a Léttel szemben.* A jelenkori zavaros értékelméletek – nihilista szkepszisükkel – ezt a vállalkozást nem tartják reményteljesnek. De *legalább a tisztánlátás kedvéért vállalkozni kell rá.*

Természetesen több ponton lehet Jonas elméletével vitatkozni, csak egyet nem lehet tőle elvitatni: felelősséggel gondolkodik az emberiség és a természet jövőbeli létéről, egyáltalában a Létről mint Értékről, s ezt a felelősséget mindenki számára kötelességgként írja elő. Igen, felelősen kell gondolkodnunk és cselekednünk, ha azt akarjuk, hogy a Lét fönmaradjon.

Irodalom

1. Hans Jonas, *Das Prinzip Verantwortung*. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation. Insel Verlag, Frankfurt am Main 1979 (²1984), Suhrkamp Taschenbuch Verlag.
2. www.derspiegel.de: 1. DER SPIEGEL 20/1992 vom 11.05.1992 Seite 92–107
Autoren: M. Matussek und W. Kaden „*Dem bösen Ende näher*” SPIEGEL-Gespräch mit dem Technik-Philosophen Hans Jonas über den Umgang der Menschheit mit der Natur.
2. DER SPIEGEL 6/1993 Seite 226, Nachruf *Hans Jonas*.
3. http://de.wikipedia.org/wiki/Hans_Jonas.
4. Hans Joachim Störig, *A filozófia világtörténete*. Bp., Helikon Kiadó, 1997. 571.o.